

ÜLDKÜSILAUUNGI PRAGMAATILINE STRUKTUUR

Renate Pajusalu

1. Sissejuhatus

Dialoogi (ja üldse inimsuhtluse) uurijate huvifookuses on viimastel aastakümnetel olnud probleem, kuidas inimesed üksteisest aru saavad. Sellealaste uurimuste üks alusepanijaid on H. P. Grice (1968), kelle kaudu keeleteadusesse tuli implikatuuri mõiste. Hilisemad uurijad on eriliselt rõhutanud konteksti olulisust lausungi (teksti) mõistmisel. Nii on nüüdseks kujunenud arusaam: mõista, mida partner oma lausungiga öelda tahtis, võime ainult kontekstist ja lausungi semantilisest tähendusest kõneleja taotlusi implitseerides ja sel viisil lausungi pragmaatilist tähendust esile tuues (ülevaadet vt. nt. (Õim 1986)).

Käesolev artikkel on katse valgustada üldküsilausungi võimalikke pragmaatilisi tähendusi ja nende mõistmist kuulaja poolt. (Dialoogikäsitlust, mille raames käesolev töö on valminud, tutvustab M. Koidu artikkel käesolevas kogumikus.)

Eelkõige peame paika panema uurimisüksused. Süntaktilisel tasandil vaatleme üldküsilauseid (s.t. lauseid, mille küsisõnaks on kas? või milles küsisõna hoopis puudub¹, v.a. alternatiivküsilaused), mis kõnes realiseeruvad üldküsilausungitena. (Lausung on niisiis kõnes realiseerunud lause).

Pragmaatilisel tasandil peame elementaarühikuks suhtlussammu s.o. kõneleja ühe suhtluseesmärgi realiseerumist kõnes. Suhtlussammud on näiteks üldküsimus, eriküsimus, palve, etteheide, emotsiooni väljendus, väide, selgituse palumine jne. Eeldame, et üks lausung võib väljendada mitut suhtlussammu ja üht suhtlussammu võib väljendada mitu lausungit.² Sellest lähtuvalt püüame välja selgitada, milliseid suhtlussamme võib üldküsilause väljendada ja kuidas kuulaja need ära tunneb.

¹ Üldküsilauseiks pole peetud vormiliselt sarnaseid elliptilisi eriküsilauseid. Näiteks ametniku küsimus "Nimi?" on elliptiline eriküsimus "Mis on teie nimi?"

² Kõneaktide teoorias on seda nähtust vaadelnud nt. J.R. Searle (Searle 1986), kelle vaadete kohaselt võib lausung otsese kõneakti kõrval väljendada ka mõnd kaudset kõneakti.

Sellelaolisi katseid on juba tehtud. Paljude süntaksiuurijate töödes on lausete süntaktiliste tunnuste kõrval vaadeldud ka nende kommunikatiivseid eesmärke, kuid see pole olnud põhiliseks liigitusaluseks (nt. Metslang 1981, Padutševa 1981, Restan 1969).

Mõningaid küsilauseste kommunikatiivseid klasse on käsitletud O. G. Potšeptsov (Potšeptsov 1981). Ta eristab emotiivseid (emotsiooni põhjustavaid) ja emotsionaalseid (emotsiooni väljendavaid); lokutiivseid (lõppeesmärk - keeleline akt) ja mittelokutiivseid (lõppeesmärk - mittekeeleline akt); adressantiivseid (eesmärgi agent on küsija), adressatiivseid (eesmärgi agent on retsipient) ja adressatiiv-adressantiivseid (eesmärgi agendid on nii initsiaator kui retsipient) küsimusi. Inglisekeelseid üldküsilauseid on käsitletud R. A. Hudson (Hudson 1975), kes leiab, et üldküsilause võib väljendada küsimust, hüüatust või käsku ja iseloomustab, millised kuulaja teadmiste struktuurid nendele funktsioonidele vastavad. Piisavalt üksikasjalik käsitus eestikeelsete üldküsilauseste kommunikatiivsetest eesmärkidest, nende kontekstilisest sõltuvusest ning mõistmisest partneri poolt siiani puudub, autorile pole kätte sattunud ka ühtegi vastavat teise keele kohta tehtud analüüsi.³

Käesolev töö on lähtunud kirjalikust materjalist (diaalooigid kirjandusteostest), mistõttu intonatsiooni kui signaali mingi suhtlussammu kohta pole vaadeldud, kuigi see suulises kõnes on väga oluline parameeter. (Vene küsilauseste intonatsiooni funktsioonidest vt. nt. (Kodzassov 1985)). Ka muud üldküsilauseste vormiparameetrid on üldjuhul vaatluse alt välja jäänud (eesti keele osas on neid piisavalt täpselt analüüsitud raamatus (Metslang 1981)). Vaatleme niisiis üldküsilauseste võimalikke pragmaatilisi tähendusi ja nende mõistmist partneri poolt lähtuvalt kontekstilisest parameetritest.

Alljärgnevas esitatavate näidetega seoses tahaksime märkida, et enamus neist on kahtlemata mitmeti tõlgendatavad. Reaalses suhtluses määrab nende tegeliku mõtte suhtluskontekst. Meile on kõigepealt oluline, et tõlgendus, mille me

³ Teiste keelte kohta tehtud pragmaatilistesse analüüsidesse tuleb pealegi suhtuda ettevaatlikult: ka esmapilgul universaalseina tunduvad faktid ei pruugi seda tegelikult olla.

vastavale üldküsilauseingile omistame, on võimalik. Et seda võimalust ilmsemaks muuta, iseloomustame ka konteksti, kus küsilausung on esinenud. Näited on võetud ilukirjandusest.

2. Üldküsilauseingite kommunikatiivsed funktsioonid.

Üldküsilauseingi "(Kas) R?"⁴ esmaseks funktsiooniks on enamasti väljendada suhtlussammu ÜLDKÜSIMUS (ÜK), st. küsimust, millega päritakse mingi propositiooni (fakti) R kehtivust. Sageli võib aga üldküsilausung väljendada ka mõnd muud suhtlussammu ja sellega muutub kogu lausungi kommunikatiivne funktsioon. Eeldame, et ka mitme suhtlussammu väljendamise korral võib eristada lausungi põhilist kommunikatiivset eesmärki, st. näidata, millist reaktsiooni kõneleja eelkõige ootab. Vastavalt sellele liigitame üldküsilauseingid nelja suurde rühma: 1) üldküsimuslikud, 2) eriküsimuslikud, 3) situatsioonistrateegilised, 4) dialoogistrateegilised üldküsilauseingid.

Üldküsimuslikud üldküsilauseingid (ÜKL) väljendavad põhiliselt ÜK-d ja me võime need omakorda jagada kahte tüüpi: neutraalsed ja lähtehinnangulised. Neutraalsete ÜKL-ide korral puudub küsijal lähtehinnang küsimuse propositioonile, st. A-1⁵ puudub oletus R-i tõesuse kohta. Või täpsemalt: B-1 ei ole millestki võimalik A lähtehinnangut implitseerida.

(A - direktor, B - tuleb end tööle pakkuma).

(1) A: Tegelikult peab see inimene tegelema külaliste vastuvõetuga. Kas kohvi keeta oskate?

B: Oskan ikka.

(2) A: Kas suitsetate?

B: Ei.

R 13

(A ei väljenda mingit oletust selle kohta, kas ta arvab, et B oskab kohvi keeta või kas ta suitsetab).

ÜK võib aga kombineeruda küsija väitega oma lähtehinnangu kohta, st. oletusega R-i tõesusest.

(3) A: Ega sa kalu palju ei ostnud?

Lõpp võib sedasi raisku minna.

B: Küllap ostsin, ostsin vist jah.

MM 6

(A:ÜK + VÄIDE: arvan, pean tõenäoliseks, et oled kalu

⁴ R on üldküsilause propositionaalne sisu.

⁵ A-ga tähistame küsilauseingi esitaja, B-ga retsipienti (ja vastaja).

liiga palju ostnud).

ÜK võib sageli kombineeruda väitega emotsionaalse suhtumise kohta. Enamasti on selleks intellektuaalne emotsioon (Vassiljev jt 1980) - imestus või kahtlus. Imestuse puhul on A varem arvanud, et B kehtib, kuid kuna kontekst viitab vastupidisele, on A valmis oma arvamust muutma. Kahtlus erineb imestusest selle poolest, et A ei kavatse (vähemalt ilma lähema selgituseta) oma arvamust muuta.

(4) B: ...Ohutustehnik on meil mehelik.

A: Naine?

SL 14

(ÜK: Kas ohutustehnik on naine? + VÄIDE: imestan, et ohutustehnik on naine).

* * *

(B on olnud raskelt haige).

(5) B: Kui sul midagi selle vastu ei ole, jään seniks (osakonnajuhataja) asemele.

A: Kas sa siis tohid?

SL 210

(ÜK + VÄIDE: kahtlen, et sa tohid)

ÜK eksisteerib peaaegu kõigis ÜKL-ides (v.a. ehk dialoogistrateegilised), kuid erinev on selle olulisus: paljudes kontekstides jääb ÜK niivõrd tagaplaanile, et kuulaja seda praktiliselt enam ei taju. Kui näidetes (4) ja (5) jääb põhiliseks ikkagi ÜK, emotsioon vaid lisandub sellele, siis (6) on peaaegu "puhas" emotsioon (imestus: miks minu käest?), kuigi me täielikult ei saa välistada ka siinse küsilause mõistmist ÜK-na (kas ma sain õigesti aru, et...?), sest vastata võib ka lausungi sellele komponendile (nagu B teebki alljärgnevas näites):

(6) B: Onu Jakob - ma tahan midagi küsida...

A: Minu käest?

B: Mhm. Ema või isa käest ma ei saa seda küsida.

KH 135

ÜK võib ühes lausungis kombineeruda peale nimetatute ka paljude muude suhtlussammudega. Näites (7) on selleks ETTEHEIDE (s.o. püüd tekitada partneris häbitunne).

(7) A: Vesse, tead sa, kes on Galja?

B: Tean küll.

A: Rohkem sul midagi öelda ei ole?

B: Ei. Ema näitas kord fotot, olevat su meremehearmastus,...

MM 29

(ÜK + ETTEHEIDE: Häbi, et sa minu eest oma teadmisi salgad!)

Eriküsimuslik ÜKL väljendab põhiliselt eriküsimust (EK), s.t. nõuab infot situatsiooni või objekti mingi parameetri kohta. EK on esitatav funktsioonina $f(x)$, milles kõiki põhimõtteliselt võimalikke potentsiaalvastuseid (x -i väärtusi) sisaldavast hulgast peab vastaja osutama selle (need), mille puhul $f(x)$ väärtus on tõene.

See, et ÜKL-i pragmaatilises struktuuris eksisteerib EK-komponent, viitab enamasti ühele kahest asjaolust. Esiteks võib küsijal eksisteerida lähtehinnang selle kohta, millisesse potentsiaalselt võimalike vastuste osahulk kuulub otsitav x , ja seda lähtehinnangut väljendabki üldküsimus. Näites (8) on selleks oletatavaks hulgaks hindade hulk, mida küsija peab antud teenuse kohta kalliks. Kuid teada ei tahta mitte seda, kas x sellesse osahulka kuulub, vaid eelkõige seda, milline on x -i täpne väärtus, - selles seisnebki eriküsimus.

(B pakub A-le fotode suurendamist).

(8) A: Kas see on kallis?

B loeb hinnakirja ette.

AJ 10

(EK: Kui palju see maksab? + VÄLDE: Ma kardan, et see on kallis + ÜK: Kas mu oletus on õige?)

Väga paljudel juhtudel on niimoodi väljendatavaks EK-ks põhjusküsimus. Sel juhul koosneb esitatud osahulk ühestainsast x -st (ÜKL-ga esitatud põhjustest R). Sama kehtib kõigi eriküsimuslike ÜKL-de kohta, milles lähtehinnang ise on juba piisavalt täpne. Kui see osutub õigeks, piisab vaid (jaatavast) vastusest ÜK-le, kui aga mitte, ei piisa ainult eitusest, vaid tuleb vastata ka EK-le. Näites (9) on A vestluspartnerid erinevatel seisukohtadel; nii vastab B ainult ÜK-le, sest tema arvates oli A lähtehinnang õige, C vastab aga nii ÜK-le kui EK-le, sest tema arvates lähtehinnang õige ei olnud.

(Üks mees on hüpanud üle parda).

(9) A: Purjus või?

B: Vist küll.

C: Ei. Märatsema läks.

(EK: Miks ta üle parda hüppas? + VÄLDE: Ma arvan, et ta oli purjus. + ÜK: Kas mu oletus on õige?)

Teiseks võib ÜKL EK-d väljendada siis, kui ÜK-komponent küsib, kas partner saab (tahab) vastata mingile (eksplitsiitsele või implitsiitsele) EK-le. Nagu situatsioonistrateegialistegi ÜKL-ide puhul on siin tegemist ÜK-ga kaasneva suht-

lussammu (EK voi TAOTLUSE) kommunikatsioonitingimuste (Metslang 1981: 9) kehtimise kontrolliga. Sageli on EK vormistatud kõrvallausena (Kas sa tead, kes eile võitis?), kuid see võib olla ka ÜKL-ist implitseeritav (Kas sa eilseid tulemusi tead? -- Kes eile võitis?). Sellised lausungid väljendavad EK-d muidugi siis, kui nende esitaja tõepoolest tahab vastavat fakti (x-i väärtus) teada saada, s.t. kui see ei ole nt. eksamiküsimus või väiteline küsilause. Kui partner saab (tahab) EK-le vastata, siis teeb ta seda kohe, ootamata EK vormistamisest eraldi lausungiga, kui aga ei saa, siis piisab eitavast vastusest ÜK-komponendile.

Näites (10) küsib ÜK-komponent, kas partneril on tekkinud mingi küsimus, EK aga, milline see küsimus on.

(10) B: Hm. Aga kas ei pandud teda - nagu kuulda - meie eelmise keisri poolt sellepärast kinni, et pidi juba enne hull olema?

A: Ja kas see tekitab teis mingi küsimuse?

B: Jaa. Kuidas ta siis sel juhul vangis hulluks sai minna? KH 30

Üldküsilausest võib partner EK välja lugeda lisaks eespool kirjeldatud kahele võimalusele ka muudel juhtudel. Näiteks kui B mõistab, et A ei tea, miks kehtib ÜK vastus, kuid on arvata, et ta tahab seda teada, interpreteerib B ÜKL-i ka PÕHJUSKÜSIMUSEKS ja vastab sellele. Näites (11) on vastus ÜK-le vaid implitseeritav, B vastab ainult EK-le (kuigi seadagi üsna umbmääraselt).

(11) A: Aga Tõnu lapsed ei üia sind ühti emaks?

B: Mis ema mina nüüd neile... MP 25

(ÜK: Kas Tõnu lapsed hüüavad sind emaks? + VÄIDE: Ma arvan, et ei. + EK: Miks see nii on?)

Viimatikäsitletud juhtumil ei saa me ilmselt väita, et ÜKL ise EK-d väljendab, ilmselt on siin pigem tegemist partneri nn. abivalmi käitumisega, s.t. B oletustega selle kohta, mida partner veel võiks teada tahta.

Käsitlemata on veel jäänud suur ja laialivalguv rühm ÜKL-e, mille põhieesmärgiks ei ole väljendada küsimust. Mõnedel juhtudel puudub lausungi pragmaatilises struktuuris küsimus hoopiski.

Situatsioonistrateegilisteks nimetame selliseid ÜKL-e, mille esmafunktsiooniks on väljendada suhtlusvälise situatsiooni muutmist teotlevat suhtlussammu. Nagu on näidanud juba J. R. Searle (1986), ei saa selles tüübis ÜK-d lausungi

pragmaatilisest struktuurist täielikult välistada. ÜK põimub siin teise suhtlussammuga kui küsimus partneri nõusolekust (13, 14, 15) või võimalusest (12) taotlus täita. Sage-
dasemad on siin:

1) TAOTLUST väljendavad lausungid:

(12) A: Paberossi on?

(ÜK: Kas sul on paberossi? + TAOTLUS: Kui on, siis an-
na mulle paberossi!)

* * *

(B on ootamatult saanud palju raha, A-l tekib soov sel-
lest osa saada.)

(13) A: Kohviku teed välja? JK 602

(ÜK: Kas sa oled nõus kohvikut välja tegema? + TAOTLUS:
Tee mulle kohvik välja!)

2) LOA PALUMIST väljendavad lausungid (erinevad eelmi-
sest tüübist selle poolest, et planeeritava teo sooritab kü-
sija ise, kuid ta vajab selleks B luba):

(A (poeg) ja B (isa) istuvad baaris)

(14) A: Ma võtan veel ühe jäätise?

B: Eks võta pealegi.

(ÜK: Kas sa oled nõus, et ma võtan ühe jäätise + LOA
PALUMINE: Luba, et ma võtan veel ühe jäätise!)

3) ETTEPANEKUT väljendavad lausungid:

(15) A: Võib-olla sa suudaksid minuga ka harjuda. Kas
sa tuleksid minu juurde elama?

B: Ma ei või vanaema maha jätta. Aga koos vanaema-
ga tuleksin küll. K 126

(ÜK: Kas sa oled nõus minu juurde elama tulema? + ETTE-
PANEK: Tule minu juurde elama!)

Kui situatsioonistrateegilised ÜKL-id moodustavad suhte-
liselt selgepiirilise rühma, siis dialoogistrateegilised
ÜKL-id on ühte rühma paigutatud üsna tinglikult. Ühiseks tun-
nuseks on neil püüd mingil moel mõjutada dialoogi käiku. ÜK
sisuliselt puudub, kuigi selle vormiline olemasolu mõnede
alltüüpide puhul sunnib partnerit reageerima samuti kui kü-
simusele. Toome siinkohal üksikasjadesse laskumata näiteid
mõnedest dialoogistrateegilistest ÜKL-ide alltüüpidest.

1. ÜKL, mis on mõeldud aja võitmiseks ja kohmetusest üle-
saamiseks, esineb tavaliselt üleküsimise e. tsitaatküsimuse
(Arutjunova 1986) vormis ega oota mingit reaktsiooni partne-
rilt.

(16) B: Sul oli ehk viimati asjagi, Prillup?

A: Asja? Ah soo, pidin peaaegu unustama. MP 71

2. Kinnituse või toetuse palumine. Kinnitust võib paluda tunnistajalt:

(17) A(C-le): Nelja rääkis suvi otsa, et ei tea, kuidas küll meie noorpaar välja näeb! (B-le):
Oli ju nii, Nelja? R 46

Kinnitust võib paluda ka partnerilt:

(A tahab panna B-d laeva elektrikuks, see punnib aga astu)

(18) A: Elektrikute kursused läbi tegid?

B: Tegin küll.

A: Eksami sooritasid?

B: Sooritasin küll. MM 20

(A teab väga hästi vastust mõlemale küsimusele (nagu näites (17)), kuid püüab sellisel viisil tõestada B-le enese abiga, et see peab kõlbama elektrikuks).

3. ÜKL, mis provotseerib partnerit vastuküsimust esitama (normaalsest ÜK-st erineb selle poolest, et rikutakse küsimuse kommunikatsioonitingimust, mis seisneb selles, et A arvab, et B saab vastata):

(19) A: Kõrgus, kas ei ole loomulik, et see peabki üldmaksvast teataval määral erinema?

B: Kuidas nii? KH 149

(A teab juba ette, et B ei mõista tema lausungit, kuid kuna B on kõrgemalseisev isik, soovib A, et B ise vajalikku infot küsiks).

4. Tinglikult paigutame dialoogistrateegiliste ÜKL-ide hulka ka väitelise e. retoorilise, so. väidet väljendava ÜKL-i. Küsija on siin veendunud, et tõene on mitte-R, kuid tahtes seda partnerile eriliselt rõhutada, vormistab ÜKL-i.

(20) B: Kui ebausklikud on inimesed!

A: Kas ma ei öelnud? P 134

(VÄIDE: Ma ju ütlesin, et inimesed on ebausklikud!)

3. Suhtlussammude äratundmine.

3.1. Eelmises osas püüdsime näidata, millised suhtlussammud võivad kombineeruda ÜKL-i pragmaatilises struktuuris. Loomulikult ei saa selline ülevaade olla kõiki võimalusi hõlmav, pigem on see osutamine sellele, millised tähenduskompleksid on dialoogis sagedasemad ja iseloomulikud. Kuid suhtlussammude käsitlemisel ei saa piirduda ainult nende staatilise

kirjeldusega, oluline on esitada ka nendega kaasnevaid järeldusmehhanisme (Koit 1987 b: 61). Vaatleme siinkohal üht osa nendest järeldustest, nimelt suhtlussammude äratundmist partneri poolt ja esitame valikuliselt mõned sellekohased reeglid (pragmaatiliste järeldusreeglite kohta vt. (Koit, Õim 1985)).

Dialoogi käigus talletavad partnerid mälu selle ajaloo: suhtluse käigus lausutu ja mitteverbaalselt väljendatu, kõnelejaid ümbritseva keskkonna ja muutused selles, suhtlejate sotsiaalsed ja kommunikatiivsed rollid jms., mis kokku moodustabki kommunikatiivse e. suhtluskonteksti. Seda konteksti võiks kujutleda faktide hulgana, mis on osaliselt korrastatud aktiveerituse taseme järgi. See tähendab, et teatud faktid on antud momendil suhtlejate tähelepanu fookuses, teised tagaplaanil. Enam fokuseeritud on dialoogis viimati käsitletud kuid ka dialoogi kui terviku seisukohalt olulisemad faktid (van Dijk 1979; Reichman-Adar 1984).

Partneri lausungi analüüsimisel asutakse kõrvutama kommunikatiivset konteksti (alates kõrgema fookusastmega faktidest) ja kõneleja suhtluspädevusse kuuluvaid suhtlussammude äratundmise reegleid. Olulised on siin eelkõige partneri eesmärkide süsteem (kas partner soovib antud lausungiga saada infot, mõjutada dialoogi käiku või partneri tegevust vms), partneri teadmised (kas on arvata, et küsilause esitaja tegelikult teab vastust; milliseid teadmisi partner veel vajaks oma eesmärgi saavutamiseks), partnerite kommunikatiivne staatus (mida on kummalgi õigus küsida, paluda, käskida jne.).

Pragmaatilisi reegleid, mille abil retsiipient tunneb ära, milliseid suhtlussamme väljendab vaadeldav lausung, võiks formaliseerida vaikimisi- (default)⁶ reeglitena järgmiselt:

Kui B arvates kehtivad $x_1, x_2, x_3, \dots, x_n$, siis väljendab antud lausung B jaoks suhtlussammu X, kuni ei selgu, et

1) kehtib $x_1 \vee x_2 \vee x_3 \vee \dots \vee x_n$

2) kehtib $\neg X$.

x_1, x_2, \dots, x_n on siin suhtlussammu tüüpilised parameetrid,

⁶ Vaikimisi- (default-) järeldus antakse kujul "Kuni puudub info vastupidise kehtimisest, järeldame x". Lähemalt vt. T. Tammeti artiklist käesolevas kogumikus.

⁷ \neg - eituse; \vee - disjunktsioon

so. relevantseid faktid suhtluskontekstist, mida normaalses, markeerimata suhtlussituatsioonis loetakse piisavaks, et partneri pöördumist lugeda antud suhtlussammu väljendavaks. Reegel viitab kahele asjaolule.

1) Dialoogis on võimalik tagantjärele tühistada paljusid lausungi suhtluskonteksti koostisosi. Näiteks: $x = A$ on B ülemus, kuid järgmises lausungis väidab A: "Ma ei räägi teiega kui ülemus", millega tühistub parameeter x (ja ühtlasi ka kogu suhtlussamm X).

2) Suhtluskontekst võib osutada, et kuigi kehtivad kõik suhtlussammu X määravad parameetrid, ei väljenda lausung ometi seda suhtlussammu. Tegu on seega mingil viisil markeeritud suhtlussituatsiooniga. Näiteks võivad kehtida normaalselt KÄSULE viitavad kontekstiparameetrid, kuid eelnevalt või järgnevalt on A otseselt öelnud, et antud lausung ei ole KÄSK.

Kuidas toimub reegli põhjal leitud lahenduse tühistamise korral õige suhtlussammu leidmine, ei ole päriselt selge. Parameetri tühistamise korral on asi lihtne: hakkab kehtima uus parameetrite kogum ja käivitub teine reegel. Kui aga tühistatakse kogu suhtlussamm, kuid kõik parameetrid jäävad kehtima, kasutatakse ilmselt mingeid teisi reegleid. Mõnede suhtlussammude puhul kehtib näiteks hierarhiline järjestus: kui kehtib KÄSULE viitav suhtlussituatsioon, kuid tegemist ei ole KÄSUGA, väljendab lausung ilmselt PALVET, kui ka mitte PALVET, siis INFORMEERIMIST oma soovist. (Vt. (Potsšeptsov 1978)).

Reeglid (vt.3.2.) on vormistatud nii, et iga reegli käivitumine annab tulemuseks ühe suhtlussammu. Nagu eelnevalt selgus, võib üks lausung väljendada mitut suhtlussammu korraga. Sel juhul käivituvad kõik sobivad reeglid ja üht lausungit mõistetakse mitmest suhtlussammust koosneva struktuurina.

(Ülemus astub tööajal oma alluvate tuppa ja leiab need olevat elavas jutuhoos)

(21) A: Kas te ei lõpetaks seda lobisemist?

Käivituvad reeglid (8) - KÄSK ("Lõpetage lobisemine!");
(10) - ETEHEIDE ("Teil peaks olema häbi lobiseda!");

Tinglikult võime öelda, et käivitub ka reegel (11) - PÕHJUSKÜSIMUS ("Miks te lobisete?"), sest A ei tea, mis on põhjustanud arutelu.

(Igal juhul on reageerimine (21) - tüüpi lausungitele

sageli sama, mis põhjusküsimusele: osutatakse asjaoludele, miks vastav tegevus on õigustatud, vajalik vms.).

Näites (21) on küsilausungis eksplitsiitselt väljendatud toiming (lobisemine), mille lõpetamist taotletakse, mille toimumise eest tehakse etteheide (ja mille põhjust kaudselt küsitakse). Sel juhul langevad küsilausungi proposit-sioon R ja reeglite fakt R kokku. Raskem on situatsioon siis, kui mõne reegli R ei lange täpselt kokku küsilausungi proposit-siooniga ja õige suhtlussammu leidmiseks tuleb see al-les konteksti abil implitseerida. Järgnevas näites tuleb õige PÕHJUSKÜSIMUSE leidmiseks R asendada R_1 -ga (implitsee-ritud R).

Emal ja isal räägivad mingist sündmusest "läbi lilled", sest nad ei taha, et juuresviibiv laps kõneldust aru saaks. Laps mõistab aga, et vanemad keerutavad, ja küsib:

(22) A: Titaks peate või?

R_1 on siin "vanemate püüd laps teadmatusse jätta". Käi- vituvad reeglid (9) - PALVE ("Lõpetage see keerutamine!"); (10) - ETTEHEIDE ("Ma olen juba suur, aga teie kohtlete mind titana!"); (11) - PÕHJUSKÜSIMUS ("Kas te sellepärast salat- sete, et mind titaks peate?").

Komplekssemal kujul võib suhtlussammude äratundmise reegleid esitada ka algoritmina (plokk-skeemina) (LISA 1). Selline esitusviis on ilmselt sobivam arvuti ja inimese va- helise dialoogi modelleerimiseks, kuid inimese järeldusmeh- hanisme peegeldab arvatavasti täpsemalt reeglite esitus para- meetrite loendina. Nähtavasti haaratakse loomulikus dialoo- gis kogu suhtluskontekst tervikuna, mitte järk-järgult ühe parameetri juurest teise juurde liikudes, nagu see toimub algoritmi kasutades.

Algoritm on vormistatud nii, et järeldustee lähtepunk- t(id) valitakse lähtetasandi plokkide hulgast vastavalt suht- luskontekstile, järgnevad plokid kontrollivad lisatingimusi, mille abil lõplikult määratakse antud lausungiga väljendatud suhtlussammud. Kuna üks lausung väljendab sageli mitut suht- lussammu, võib käivituda mitu lähtetasandi plokki, samuti võib ühest plokist lähtuda mitu järeldusteed. Selle illust- reerimiseks on skeemil lisapunktiiriga märgitud näite (21) järeldusteed.

3.2. Toome ära valiku suhtlussamme äratundvaid reegleid, mis käivituvad pärast partneri poolt esitatud üldküsilausungit

"(Kas) R?". Iga reegli puhul on toodud ära parameetrid (x_1, x_2, \dots, x_n) ja vaikumisi-järelendus, mis nende põhjal tehakse. Seejuures vastab parameeter x_1 lähtetasandi plokile algoritmiskeemil (vt. LISA 1), sellest tuleneb näiteks reeglite (2) ja (5) esitamine eraldi, kuigi nende parameetrite kogum sisuliselt suurel määral kattub - reegel (2) lähtub B-poolsest vihjest R-i tegevuse võimalikkusele, reegel (5) aga lähtub A enese vajadusest.

Igale reeglile on lisatud näitelausung, mille pragmaatilises struktuuris selline reegel on rakendatav ja plokkide numbrid, mida antud reegli rakendustee plokk-skeemil läbib. (Kui plokist väljumisel on võimalik mitu teed, siis märgitakse õige tee ploki numbriga järel).

REEGEL (1) x_1 - A ei tea, kas kehtib R^8

ÜLDKÜSIMUS (plokk 1)

(Sööklas, B sööb stroogonovi)

(23) A: Kas stroogonov on hea? (vt. ka näiteid (1-5) ja (7-15))

REEGEL (2) x_1 - A sai järeldada, et B saab teha R;

x_2 - R on / võib põhimõtteliselt olla A-le oluline⁹;

x_3 - A roll > B roll¹⁰;

KÄSK teha R (plokid 2, 6 (jah), 9 (jah))

(A on ülemus, B tema alluv, kes on äsja teatanud, et senised tööd segavad takistused on kõrvaldatud)

(24) A: Ekh hakkaksite nüüd lõpuks ometi tööle?

REEGEL (3) x_1 - A sai järeldada, et B saab teha R;

x_2 - R on / võib põhimõtteliselt olla A-le oluline;

x_3 - A roll < B roll;

PALVE teha R (plokid 2, 6 (jah), 9 (ei))

⁸ R (küsilausungi propositsionaalne sisu) võib kõigis reeglites olla asendatud R_1 -ga (vt. eespool).

⁹ St. R ei ole fakt, mille kehtimise suhtes A on ükskõikne. Näiteks lausung "Kas sa suudaksid igal hommikul mannaputru süüa?" ei ole seetõttu taotlus, muidugi kui B ei ole arst, kes on erilisel huvitatud B mannapudru-dieedist. (vt. ka reegleid (3) ja (4)).

¹⁰ Siin ja edaspidi on rolli all mõeldud partneri sotsiaalset staatust antud R-i valdkonnas.

B: Mul on kogu "Loomingu" aastakäik.

(25) A: Kas sa ei tooks mulle viendat?

(vt. ka näidet (13) eespool).

REEGEL (4) x_1 - A sai oletada, et B saab teha R;

x_2 - A-le ei ole R oluline;

ÜLDKÜSIMUS (plokid 2, 6 (ei)).

(Poolvõõraste inimeste seltskondlik vestlus)

(26) B: Meie tööd segab juba pikka aega remont. Aga

varsti saadakse sellega valmis.

A: Saate siis jälle rahulikult tööle hakata?

REEGEL (5) x_1 - A vajab R-1;

x_2 - A ei taha / ei saa ise teha R;

x_3 - A roll > B roll;

KÄSK teha R (plokid 3, 7 (ei), 9 (jah)).

(Ülemus alluvale)

(27) A: Pean korraks ära käima. Te ehk asendate mind?

REEGEL (6) x_1 - A vajab R-1;

x_2 - A ei taha / ei saa ise teha R;

x_3 - A roll < B roll;

PALVE teha R (plokid 3, 7 (ei), 9 (ei)).

(B laual on pakk paberit)

(28) A: Saaksid sa mulle paberit anda?

REEGEL (7) x_1 - A vajab / tahab R-i;

x_2 - A saab / tahab ise teha R;

x_3 - B-l on õigus / võimalus A-d takistada;

LOA PALUMINE R-i tegemiseks (plokid 3, 7 (jah), 11).

(B laual on õpik, mida A vajab)

(29) A: Ma võtan selle õpiku homseni?

(vt. ka (14)).

REEGEL (8) x_1 - R, mille eest B on vastutav / B tegevus häirib A-d;

x_2 - A roll > B roll;

KÄSK: "Lõpeta R!" (=KEELAMINE) (plokid 4 (a), 9 (jah)).

(30) (Ema pojale) A: Kas sa jätab ükskord selle matsutamise?

(vt. ka (21), (32), (33)).

REEGEL (9) x_1 - R, mille eest B on vastutav / B tegevus häirib A-d;

x_2 - A roll < B roll;

PALVE lõpetada R. (plokid 4 (a), 9(ei))

(31) A (sõbrale): Ehk sa saaksid selle toksimise kor-
raks lõpetada?

(vt. ka (22)).

REEGEL (10) x_1 - R, mille eest B on vastutav / B tege-
vus R ei meeldi A-le (A meelest peaks
kehtima mitte-R);

x_2 - A roll \geq B roll;
ETTEHEIDE ("Häbi, et R!") (plokid
4(b), 10 (jah a)).

(32) (Ema pojale) A: Kas sa kunagi oma toa ka ära koris-
tad?

(vt. ka (21, 22, 30, 33)).

REEGEL (11) x_1 - R, mille eest B on vastutav / B tege-
vus R ei meeldi A-le (A meelest peaks
kehtima mitte-R);

x_2 - A roll \geq B roll
 x_3 - A ei tea B motive R-i tegemisel.
PÕHJUSKÜSIMUS ("Miks R?") (plokid
4 (b), 10 (jah b), 12 (jah)).

(33) (Ema pojale) A: Kas sul on ikka veel kodune töö
tegemata?

(vt. ka (21, 22)).

REEGEL (12) x_1 - A mõistab, et B poolt öeldust järeldub
implikatuurina R;

x_2 - A arvab, et R on väär;
VÄIDE: "Ei ole õige, et R." (plokk
5 (b)).

(34) B: Sa ei olnud eile jälle raamatukogus.

A: Kas ma siis iga päev seal pean käima?

(vt. ka (20)).

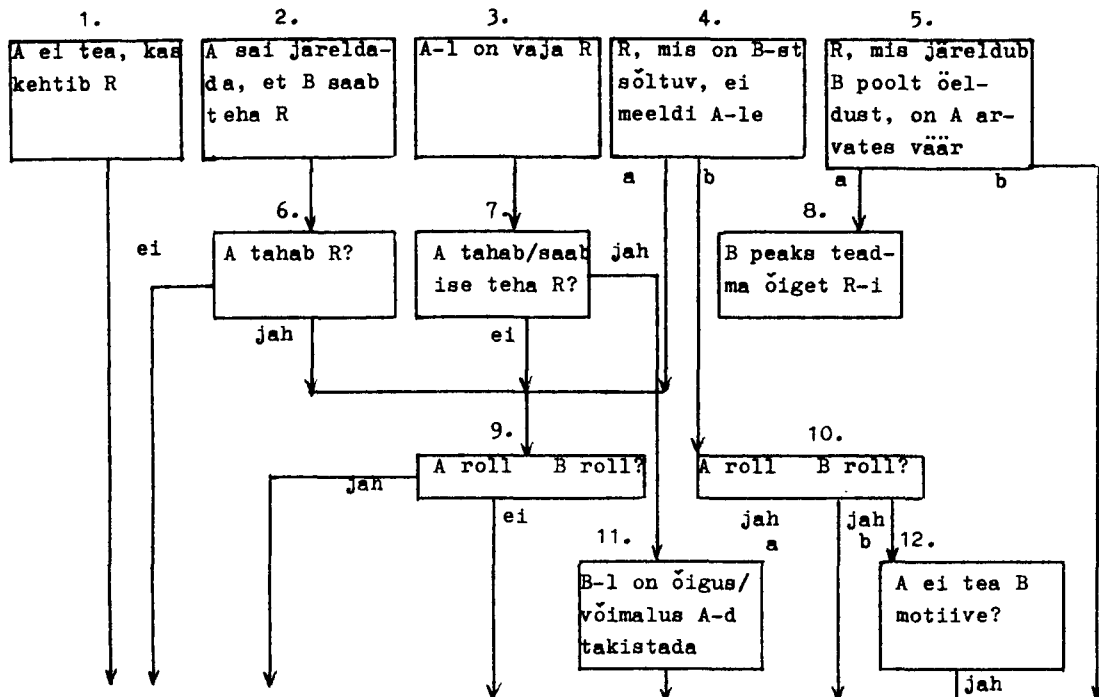
REEGEL (13) x_1 - A mõistab, et B poolt öeldust järeldub
R;

x_2 - A arvab, et R on väär;
 x_3 - A arvab, et B peaks teadma, et R on
väär;
 x_4 - A roll \geq B roll;
ETTEHEIDE ("Häbi, et sa ei tea R!")
(plokid 5(a), 8 (jah), 10 (jah)).

(35) B: Lähen homme Reinu poole.

A: Kas sul siis kuidagi meelde ei jää, et Reinul
on kolmapäeviti trenn?

LÄHTE-
TASAND

LISA 1

ÜLDKÜSIMUS

KÄSK

PALVE

LOA PALUMINE

ETTEHEIDE

PÕHJUS-
KÜSIMUS

VÄIDE:

ei ole õige, et R

- Arutjunova 1986 - Арутюнова, Н. Д. Диалогическая цитация. К проблеме чужой речи. - Вопросы языкознания № I, 1986, с. 50-64.
- van Dijk 1979 - van Dijk, T. A. Dialogue and Cognition. - J. Hintikka (ed.), Models of Dialogue. Bloomington.
- Grice 1968 - Grice, H. P. Logic and Conversation. Unpublished William James Lectures, Harvard.
- Hudson 1975 - Hudson, R. H. The Meaning of Questions. Language, vol. 51, No.1, p.1-31.
- Kodzassov 1985 - Кодзасов, С. В. Интонация вопросительных предложений: форма и функции. - Диалоговое взаимодействие и представление знаний. Новосибирск, с. 48-63.
- Koit 1987 - Койт, М. Э. Разработка формальной модели диалога. - Модели диалога в системах искусственного интеллекта. ТГУ, Тарту, с. 60-70.
- Koit, Õim 1985 - Койт, М. Э., Õим, Х. Я. Общение с ЭВМ: знание о диалоге. - Проблемы построения проблемно-ориентированных диалоговых систем. Труды республиканской конференции, Тбилиси, с. 214-223.
- Metslang 1981 - Metslang, H. Kõsilause eesti keeles. Tallinn.
- Padutševa 1981 - Падучева, Е. В. Вопросительные местоимения и семантика вопроса. - Разработка формальной модели естественного языка. Новосибирск.
- Potšeptsov 1978 - Почепцов, Г. Г. (мл). Понятие коммуникативной трансформации. - Предложение и текст в семантическом аспекте. Калининский ГУ, Калинин р. 49-63.
- Potšeptsov 1981 - Почепцов, О. Г. Интенция спрашивающего как текстообразующий фактор. - Лингвистика текста и методика преподавания иностранных языков. Киев р. 27-34.
- Reichman-Adar 1984 - Reichman-Adar, R. Extended Person-Machine Interface. - Artificial Intelligence vol. 22, N 2, p. 157-218.
- Restan 1969 - Рестан, П. Синтаксис вопросительного предложения. Общий вопрос. Oslo-Bergen-Tromsø.

- Searle 1986 - Сёрль, Д. Р. Косвенные речевые акты. - Новое в зарубежной лингвистике XVII. М., с. 195-222.
- Vassiljev jt. 1980 - Васильев, И. А., Поплужкий, В. А., Тихомиров, О. К. Эмоции и мышление. М.
- Õim 1986 - Õim, H. Pragmaatika ja keelelise suhtlemise teooria. - Keel ja Kirjandus nr. 5, lk. 257-269.

Analüüsimaterjali allikad.

1. JK - Kaugver, R. Jumalat ei ole kodus. - Kolm romaani. Tallinn, 1979.
2. K - Rannamaa, S. Kadri. Tallinn, 1965.
3. KH - Kross, J. Keisri hull. Tallinn, 1978.
4. MM - Lattik, V. Mihkclipäeval. Mihklikuul. Tallinn, 1983.
5. MP - Vilde, E. Mäeküla piimamees. Tallinn, 1960.
6. P - Kafka, F. Protsess. Tõlk. A. Sang. Tallinn, "Loomingu" Raamatukogu" 1966, nr. 40-43.
7. R - Traat, M. Rippsild. Tallinn, 1980.
8. SL - Kaugver, R. Seitsmendas läänes. - Kolm romaani. Tallinn, 1979.

ПРАГМАТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА ОБЩЕВОПРО-
СИТЕЛЬНЫХ ВЫСКАЗЫВАНИЙ

Р. Паюсалу

Р е з ю м е

В статье анализируются коммуникативные функции общевпросительных высказываний на эстонском языке, а также связь таких высказываний с соответствующими ответными репликами. Предлагается система правил, описывающих возможные пути рассуждений, с помощью которых реципиент общевпросительных высказываний может определять их коммуникативные функции.